

Spichrze chłopskie na Suwalszczyźnie

Suwalszczyzna to północno-wschodni zakątek naszego kraju, leżący między rzekami Rospudą, a bagienną Biebrzą i granicami państwowymi z Litwą i Białorusią. Jest to kraina bardzo zróżnicowana i urozmaicona pod względem przyrodniczo-geograficznym, historyczno-kulturowym i gospodarczym. Część północna to ciągi moren czołowych, tworzących faliste wyniosłości, z licznymi jeziorami. Część środkową i południową tworzy równina pokryta piachami polodowcowymi, z wielkim obszarem leśnym — Puszcza Augustowską¹⁾.

Na tym obszarze, w większym stopniu niż w innych regionach, materialna kultura ludowa została podporządkowana środowisku geograficznemu. Najbardziej uwidacznia się to w tradycyjnym budownictwie chłopskim.

Na Suwalszczyźnie leżały siedziby południowych plemion jaćwieskich²⁾. Jaćwież została ostatecznie podbita przez Krzyżaków w końcu XIII w. Ludność wyginęła lub została uprowadzona w głąb państwa krzyżackiego, inni uszli na Litwę czy Ruś. Na skutek sporu i stanu wojny pomiędzy W. Ks. Litewskim i Zakonem Krzyżackim, trwającej przez cały wiek XIII, XIV i początki XV, ziemie te stały pustką, porośłe jedynie wielkim kompleksem leśnym zwanym Puszcza Sudawską³⁾.

Dopiero po zwycięstwie grunwaldzkim przypadły one W. Ks. Litewskiemu, w skład którego będą wchodzić aż do upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Od początków XV w. W. Ks. Litewskie będzie powtórnie zasiedlać ten obszar⁴⁾.

Wojny z połowy XVII i początku XVIII w. spowodowały znaczne zahamowanie osadnictwa, spadek zaludnienia⁵⁾.

Były trzy kierunki osadnicze: od wschodu — ruski (białoruski) z rejonów nad-

niemieńskich i okolic Grodna; od północy — litewski, z terenów od łuku środkowego Niemna, od południa i zachodu — polski, mazowiecki lub z Mazur Pruskich. Zetknięcie różnych grup na tych obszarach przyniosło przemieszanie narodowościowe, kulturowe, językowe, wyznaniowe.

W XVIII i XIX w. przybyła jeszcze inna grupa etniczna — wielkoruskich starobrzędowców. Wskutek prześladowań emigrowali oni na obszar Litwy, a stamtąd dalej na zachód⁶⁾. Mieli oni pewien wpływ na budownictwo ludowe Suwalszczyzny. Jako dobrzy cieśle i stolarze, na obszarze Litwy etnicznej oraz na terenach dawnej guberni suwalskiej, wybudowali wiele budynków z bogatymi formami zdobniczymi.

Od przeszło stu lat, czyli od oczyszczania włości i zniesienia pańszczyzny, zwarte wsie powstałe po pomiarze włości zaginęły. W wyniku przeprowadzanych licznych komasacji gruntów chłopskich, powstał kolonijny system luźnej zabudowy wsi, które ciągną się długimi kilometrami. Rzadko mamy skupiska 2—3 zagród. System ten przyniósł intensyfikację produkcji rolnej, a spowodował jednocześnie rozluźnienie więzi lokalnych.

Zagrodę o kształcie regularnego prostokąta lokalizowano pośrodku pola przy rzece, jezioru, lesie. Centralnie położony dom mieszkalny, naprzeciwko stodoła. Z boków tzw. chlew, czyli jedno pomieszczenie dla całego inwentarza żywego, dalej spichrz, szopka, drewnia⁷⁾.

W dotychczasowej literaturze mało zajmowano się spichrzami tego regionu⁸⁾. W ostatnich latach M. Pokropek opublikował kilka interesujących prac, szeroko traktujących budownictwo ludowe tego regio-

nu, w których znajdziemy też informacje o spichrzach⁹⁾. Odrębnych monografii o budownictwie ludowym Litwinów zamieszkałych w granicach naszego państwa nie mamy. Szeroko o spichrzach pisał J. Bohdanowicz, jest to jednak praca traktująca temat w skali całego kraju. Bogate opracowania etnograficzne o spichrzach opublikowane zostały na Litwie, są jednak u nas mało dostępne¹⁰⁾.

Na wielkim obszarze północno-wschodniej Europy wznoszenie spichrzów było bardzo starą i powszechną tradycją. Na Litwie spichrz zwany jest *svirnas*, na obszarze Suwalszczyzny i części Białorusi z litewska *świroń*, na ziemiach rosyjskich *klet*. W Polsce spichrz był zwany *lamusem* lub *spichlerzem*, obie nazwy pochodzenia niemieckiego.

Według J. Bohdanowicza w północno-wschodniej Europie małe klecie-spichrze zbożowe mogły rozwinąć się w duży spichrz zrębowy, służący do przechowywania ziarna, odzieży, sprzętu gospodarczego i służyć jako letnie mieszkanie. Mogło to stać się dawno, w XIII—XIV w. Z. Gloger podaje, że spichrze były wymienione w Statucie Litewskim, pochodzącym z 1529 r. oraz innych litewskich aktach prawnych¹¹⁾.

Znacznie mniej spichrzów spotkamy na Białostocczyźnie, wbrew stwierdzeniu J. Bohdanowicza, który pisze, że w całym regionie białostockim spichrz jest dość powszechnie występującym budynkiem w zagrodzie rolnika.

Dziś spichrze, nawet na Suwalszczyźnie, są zjawiskiem szczytkowym, gdyż od końca XIX w. zboże, a także sprzęt zaczęto również przechowywać wewnątrz budynków w komorach. Na skutek rozwoju form architektonicznych wolno stojący spichrz, usytuowany na jednej linii z chałupą jednotraktową asymetryczną — został z nią połączony. Powstał nowy bardziej rozwinięty typ chałupy jednotraktowej z trzema pomieszczeniami: izbą, sienią i komorą, zastępującą spichrz. Izba i komora zachowały konstrukcję wieńcową. Sień łącząca chałupę z dawnym

spichrzem budowana była w konstrukcji sumikowo-łatkowej.

Później, tzn. od czterdziestych lat XX w. począwszy, przestano budować komory wewnątrz domów mieszkalnych. Zamieniano je na izby lub kuchnie. Zboże, sprzęt, odzież przechowywano na strychach, w nowych dużych piwnicach zwanych sklepami lub w komorach usytuowanych wewnątrz budynków gospodarczych, najczęściej w stodole.

Na Suwalszczyźnie spichrze znaleźć można w większej liczbie, na całym terenie zamieszkałym przez ludność litewską, tzn. na wschód od linii Suwałki — Rutka Tartak i na północ od linii Suwałki — Sejny. Rzadziej trafiają się w zagrodach zamieszkałych przez Polaków. Spichrze występowały zatem we wsiach położonych na północ od dolnego biegu rzeki Czarnej Hańczy, począwszy od wypływu rzeki z jez. Wigry. Natomiast na zachód od linii Augustów-Suwałki nie ma ich prawie zupełnie. Przyjmuje się, że spichrze są najcenniejszymi i najoryginalniejszymi obiektami budownictwa ludowego tego regionu dzięki swemu bogactwu form i kon-Augustów-Suwałki nie ma ich prawie zupełnie i nie rozwijają się od około 50 lat. Spichrze Suwalszczyzny są nieco mniejsze i uboższe w formy architektonicznego zdobnictwa od spichrzów na Litwie. Tam największe i najbogatsze z nich wznoszone były w dworach licznej średniej szlachty, bądź w zagrodach drobnej szlachty w dużych gospodarstwach plebańskich. Na Suwalszczyźnie nie było zamożnych zaścianków i innych dóbr szlacheckich. Parafie były ubogo wyposażone w ziemię. Mamy tu więc tylko spichrze u średnio zamożnego rolnika, wykazujące jedynie duże podobieństwo do spichrzów na Litwie.

Typologię spichrzów należy ustalić nie tylko na podstawie układu rzutów poziomych, lecz także biorąc pod uwagę konstrukcję ścian, dachów, podwalin. Na Litwie występują dwa typy spichrzów: żmudzki czyli zachodnio-litewski, rozpowszechniony też w tzw. Litwie Małej (region Kłajpedy) i wschodnio-litewski czyli

Spichrz z ok. 1900 r. w Studzianym Lesie. Waskofrontowy, podcieniowy, trzystupkowy, o konstrukcji zrębowej, o dachu krokwiowym, nie slegowym. Podcienie zabito deskami w późniejszym okresie, dla ochrony wejścia i powiększenia powierzchni tego małego spichrza

auksztacki. Spichrze żmudzkie są większe, mają bardziej zróżnicowane układy rzutów poziomych, mają kilka obiektów i kilkoro drzwi umiejscowionych w kilku ścianach. Spichrze auksztackie, przeważnie drewniane z podcieniem lub krużgankami, pięterkami (dworskie, plebańskie) mają jeden lub kilka sąsiedków. Drzwi jedne lub dwoje, zawsze usytuowane w jednej ścianie.

Na Suwalszczyźnie występują dwie odmiany spichrzów analogicznych do auksztackich czyli wschodnio-litewskich, skąd prawdopodobnie przeniesione zostały na ten teren. Podobne spichrze znajdujemy na obszarze Zachodniej Białorusi.

J. Bohdanowicz spichrze tego regionu zalicza do typu północno-wschodnio-europejskiego, z dwoma podtypami: szerokofrontowy i wąskofrontowy. Spichrze te dyslokują na Litwie, Białorusi, Polesiu, Skandynawii, oraz na wielkim obszarze ziem wielkoruskich. Wyodrębniając w

kraju trzy typu spichrzów, widzi duże podobieństwo spichrza północno-wschodnio-europejskiego do mazowiecko-podlaskiego. Różnice jego zadaniem są niewielkie: spichrze z Suwalszczyzny są nieco większe od mazowiecko-podlaskich, mają dach dwuspadowy oraz podwalinę na narożnych kamieniach lub polach. Jest to pogląd niesłuszny, bowiem na Litwie i na obszarach Wschodniej Słowiańszczyzny notujemy duże zróżnicowanie typów spichrzów, np. opalanych (do suszenia lnu), nieopalanych, do zboża, do przechowywania różnych przedmiotów. Według O. Kolberga w zagrodzie litewskiej często występowały obok siebie dwa lub więcej spichrzów¹²⁾.

Czym charakteryzują się spichrze suwalskie? Główną cechą wyróżniającą je są płytkie podcienia. Wszystkie typy mają dach dwuspadowy. Pierwszą grupę stanowią spichrze większe, szerokofrontowe, z wzdłużnym podcieniem trzy-czterostup-

Spichrz z ok. 1860 r. w Nowosadach. Waskofrontowy, podcieniowy, trzystupkowy (jednego słupka brak), kryty słomą, konstrukcja slegowo-krokwiowa. Z tyłu otwarte pomieszczenie na drewno, czyli drewnitnia.

kowym, głębokim na 60—90 cm. Podcienie wspierają się na wysuniętych górnych belkach zrębu. Układ rzutu poziomego prostokątny, bardzo rzadko — w rzucie kwadratu.

Oba główne rzuty spichrzów w procesie rozwojowym przekształciły się w kilka podtypów, np. w miejsce słupkowych podcieni przyszyły nadwieszane wysunięte okapy lub wysunięte szczyty, nieco płytsze od podcieni.

Drugą, poza podcieniami, osobliwością spichrzów tego regionu jest stara konstrukcja dachów, zwana slegowo-krokwiową. Szczyty spichrzów w tym typie zbudowane są z belek tworzących ze zrębem jednolitą ścianę. Belki szczytu ku górze coraz krótsze łączone między dwie pary blisko ustawionych krokwi przy pomocy drewnianych kołków, podobnie jak dolne belki zrębowe. Ze wschodnio-słowiańskiej i bałtycko-skandynawskiej slegowej konstrukcji wzięto zrębowe szczyty, z kro-

kwiowej przejęto krokwie orazłaty zwane slegami, czyli długie żerdzie przybite do krokwi. Na tak zbudowaną konstrukcję dachu kładziono pokrycie. W środku zrębowego szczytu wycinano mały otworek około 10×10 cm dla przewiewu powietrza. M. Pokropek sądzi, że powstanie omawianej konstrukcji wynikało z zetknięcia dwóch konstrukcji: zachodniej krokwiowej i wschodnio-północnej slegowej.

Konstrukcja slegowo-krokwiowa występuje w Polsce tylko na Suwalszczyźnie i tylko w kilkudziesięciu spichrzach pochodzących z 2 poł. XIX w. Interesujące opinie uzyskał od rolników M. Pokropek: „Ściany i szczyty zbudowane z belek są mocne i trwałe, złodziej nie wejdzie do środka”. I dalej: „Jak się belki wsunie między krokwie i pokryje dachem, to już nikt nie dostanie się do spichrza”. Konstrukcja taka z punktu widzenia architektonicznego daje wyważoną proporcję między dachem a zrębem.

Od końca XIX w. konstrukcja slegowo-krokwiowa zanika, zastąpiona późniejszą formą dachu krokwiowego, przy większych spichrzach wspartego stolcami. Zrąb pozostał do końca wieńcowy, szczyty zbijano z desek, w których wycinano mały otwór wentylacyjny. Surowe deski zabijano profilowanymi deseczkami, tworząc dekoracyjny szalunek, na podobieństwo dekorowanych szczytów chałup. Formy zdobnicze te same, tylko nieco uboższe: przede wszystkim tradycyjne jodełkowe ukosy i romby.

We wszystkich typach konstrukcja ścian wieńcowa. Belki zrębu łączono na narożach przez nacięcia „na obłap” w przypadku belek okrągłych, później belki profilowane łączono na tzw. jaskółczy czy rybi ogon. Między belki zrębu dla utkania szpar układano warstwy wysuszonych mchów torfowych. Konstrukcji na sumik i łątkę nie stosowano.

Dachy były poszywane w najstarszych typach słomą. Od końca XIX w. weszło

krycie gontem, zaś od początku XX w. — krycie kilku warstwami tzw. wiórów, czyli łupanych deseczek o rozmiarach ok. 20×6 cm. Dach taki tworzył malowniczą mozaikę ukosów. Gdy stare poszycie uległo zniszczeniu przez czas, poszywano dach nowym materiałem, w danym okresie stosowanym. Dziś, niestety, duża część spichrzów ma pokrycie z papy, nałożonej w ostatnich latach.

Jedynym materiałem stosowanym przy budowie spichrzów w tym regionie było drewno. Do budowy spichrzów dobierano dobry materiał sosnowy, w najstarszych — dębowy, starannie obrobiony. Puszcza Augustowska jest znana do dziś z dobrego materiału budowlanego. Drewno pozyskiwano w lasach chłopskich, państwowych, dworskich: z Puszczy Augustowskiej czy ze spławu na Kanale Augustowskim. Okres intensywnych prac budowlanych trwał od przednówka do początku żniw. Długoce przecierane były na kozłach o wysokości 2 m, piłami poruszonymi siłą

Spichrz z ok. 1880 r. w Jeziorkach. Szerokofrontowy, podcieniowy, czterostłpkowy. Dach slegowo-krokwiowy, kryty tradycyjnie wiórami

rak traczy. Traczami byli najczęściej staroobrzędowcy, zwani pilszczykami. Byli oni też dobrymi cieślami, zwanymi z rosyjska plotnikami. Budową spichrzów trudnili się też majstrowie narodowości polskiej i litewskiej.

Spichrze ustawiane były wysoko 50—80 cm nad ziemią, na kilku głazach narzutowych, tak obficie zalegających na tym terenie. Nie było podmurówki ani fundamentu. Rzadziej ustawiano spichrz na palach, posiadających charakter konstrukcji palafitowej. Dzięki tak wysokiemu ustawianiu zrębów spichrza, uzyskiwano przewiew powietrza pod podłogą, czyli grawitacyjną wentylację, chroniącą przed zawilgoceniem tak konstrukcji spichrza, jak i zboża czy odzieży tam przechowywanej.

Wnętrze spichrza jest proste. Jedna lub dwie komory, oddzielone ścianą z grubych desek. Do każdej z komór prowadziły zawsze osobne drzwi jednoskrzydło-

we, posiadające dekoracyjny szalunek, podobny do starych szalowanych drzwi chałup. Liczba sąsieków na zboże — jeden lub dwa, do których sypano je luzem. Pułap belkowany, zakryty deskami, co chroniło przed zawilgoceniem, myszami i złodziejami. U pułapu zwisały poziomo długie żerdzie, na których wieszano ubrania, kożuchy, obuwie. Masywna podłoga ułożona na legarach. W spichrzach nie było okien. W ścianach wycinano tylko małe otworki o rozmiarach ok. 20×10 cm, przepuszczające światło. Później wycinano większe otwory i wstawiano ramy okienne z framugami.

Spichrze piętrowe nigdy nie występowały na Suwalszczyźnie.

Zupełnie inny, jedyny w tym regionie typ przedstawia spichrz podworski w PGR Dowiaczyszki, zbudowany ok. 1870 r. Szerokofrontowy, o rzucie wydłużonego prostokąta, z podcieniem sześciopłukowym w postaci wnęki, głębokim na 150

Ten sam spichrz, od strony drugiego szczytu, wychodzącego na podwórze, wzbogaconego ozdobnym szalunkiem, stosowanym zwykle tylko w chałupach. Jedyny egzemplarz tego typu spichrza na całym obszarze. Brzydka dobudówka to warsztat stolarski z ostatnich lat

cm. Rozmiary spichrza 18×6 m, trzyko-
morowy, troje jednoskrzydłowych drzwi.
Obok podcienia, po jednym z każdej stro-
ny — plus dwa we wnęce między drzwia-
mi — usytuowano małe półkoliste okien-
ka. Jest to bliska analogia do charaktery-
stycznych „powiek”, okienek w lamanych
dachach dworzków szlacheckich, rozsia-
nych po Polsce, Litwie czy Białorusi.
Spichrz jest usytuowany obok dworu,
zajmującego centralne położenie; został
on w statnich latach wyremontowany,
podobnie jak sąsiedni dwór. Pokryty eter-
nitem, wyposażony w instalację elektrycz-
ną. Konstrukcja wieńcowa łączona na
węglach na rybi ogon została zachowana.
Dziś spełnia on rolę magazynu różnych
materiałów.

W pobliskim PGR Klejwy niszczył bez-
powrotnie inny dworski spichlerz z po-
łowy XIX w., o konstrukcji wieńcowej, dę-
bowej, o układzie rzutu poziomego kwa-
dratowym. Dach brogowy kryty był „wió-
rami”.

Spichrze przez długie wieki służyły lic-
nym pokoleniom rolników, spełniając
wielce pożyteczną rolę. „Swiren” (...) jest
to budynek bez pieca w środku zabudo-
wań gospodarczych postawiony; mieści w
sobie droższe przedmioty gospodarskie,
żelastwo, piły, kosy, sierpy, nabiał, twa-
róg (...) półgąski, kumpiaki (szynki) ... len
i konopie (...) sukno własnej roboty... Tam
w kadzi stoi kwas z suszonych jabłek
lub gruszek (...) Tam są zasieki lub sąsieki
do zboża. Tam stoją kubły wysokie pra-
wie dwa łokcie... W kubły chowają pienia-
dze, bieliznę i ubiory. Że więc swiren jest
budowlą charakterystyczną litewską, stąd
nie można i wyrazu tego tłumaczyć na
polskie, bo nie będzie to wyraźnie ni la-
mus, ni skład, ni spichlerz, ni spiżarnia
a wszystkiego tego po trosze. — Swiren
jest cechą uwydatniającą zamożność Lit-
wina... W nim też odbywają się uroczy-
stości weselne, też przyjęcie gości w po-
rze letniej, zwłaszcza u tych, którzy nie
mają świetlicy”. Do tych słów O. Kolber-
ga nic dodać, nic ująć¹³⁾.

Dokładnie taką samą rolę spełniały
spichrze na obszarze Suwalszczyzny, Lit-

wy i Białorusi aż po wybuch II wojny
światowej. Spichrz był drugim po domu
mieszkalnym budynkiem. Nie posiadał
spichrza tylko najbiedniejszy rolnik,
o jednobudynkowej zagrodzie. Spichrz był
dumą rolnika. Budowano go więc staran-
niej niż inne budynki gospodarcze. Loka-
lizowano w pobliżu chałupy, stroną fron-
tową z podcieniem w kierunku podwórza
lub chałupy. Często stawiano go w sadku,
dla bezpieczeństwa przeciwpożarowego.
Wszak chronił zboża i najcenniejsze
przedmioty, jakimi była odzież czy goto-
we utkane materiały lniane lub sukienne.

Zmiany, jakie w ostatnim wieku zaszły
w architekturze spichrza, są minimalne.
Dach slegowo-krokwiowy zastąpiono kro-
kwiowym i krokwiowym ze stolcami, w
wyniku czego powstał zdobiony szczyt.
Słomiane pokrycie dachu zastąpiono gon-
tem lub „wiórami”. Główne cechy: pod-
cienie, rodzaj podwaliny i zrąb wieńcowy
pozostały nie zmienione.

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat
zaszły na Suwalszczyźnie w budownictwie
ludowym istotne zmiany. W okresie II
wojny światowej wiele wsi uległo znisz-
czeniu. Linia frontu, która utknęła tu na
wiele miesięcy zimą 1944/45 r., przyniosła
dalej zniszczenie wsi. Powstałe w pierw-
szych latach po zakończeniu wojny bu-
dynki wiejskie były już obce formom
i tradycjom regionu.

Dziś pozostało na tym terenie ok. 150
spichrzów, z czego zaledwie 30—40 z naj-
starszą konstrukcją slegowo-krokwiową.
Od półwiecza nie powstał już żaden nowy
spichrz. Te, które pozostały, są niepo-
trzebnymi, zapomnianymi budynkami.
Zmieniają w zagrodzie funkcję. Służą ja-
ko małe kuźnie czy stolarnie gospo-
darskie. Czasami zamieniono je w suszar-
nie tytoniu, tak powszechnie na tym te-
renie od niedawna uprawianego. Naj-
częściej składane są w nich stare rzeczy,
już nikomu niepotrzebne przedmioty. Zni-
szczone tradycyjne poszycia dachów zasta-
piono papą lub eternitem, czymś obcym
w krajobrazie regionu. Podcienia najczę-
ściej zostały zabite deskami, co chroni
wejście przed śniegiem i deszczem oraz

stwarza nową zakrytą powierzchnię użytkową.

Giną spichrze, podobnie jak inne stare budynki w tradycyjnej zagrodzie. Coraz mniej starych drewnianych budynków, które harmonijnymi sylwetkami wtopionymi w krajobraz tej ziemi, urzekają swoim pięknem. Nowe budownictwo wiejskie, podobnie jak na innych terenach kraju, nie zostało ukształtowane w stylu tradycyjnego budownictwa regionalnego. Nie podejmowaliśmy na tym terenie nawet prób w tym kierunku. Od 25 lat obowiązuje zakaz budowania w drewnie. Wdziera się w krajobraz murowane, cementowe budownictwo o nużącym jednostajnym wyglądzie.

Ochrona budownictwa ludowego na tych terenach właściwie nie istniała. Architekci byłych powiatów: augustowskiego, sejneńskiego, suwalskiego zdobyli się na decyzję, by chociaż jeden ze spichrzów sle-

gowo-krokwiowych z połowy XIX w. uznać za chroniony prawem zabytek. Utworzenie w 1976 r. dwóch parków krajobrazowych na tym terenie niewiele może pomóc ginącemu budownictwu ludowemu.

Krajobraz kulturowy ukształtowany przez szereg wieków został tu wyraźnie zniekształcony. Trudno żądać kontynuacji drewnianego budownictwa krytego tradycyjnie „wiórami” lub słomą. Niedobrze jednak się stało, że nie zrobiono nic dla zachowania i konserwacji tego budownictwa, ani tym bardziej nie zadbano o twórcze nawiązanie do tradycji tutejszego budownictwa regionalnego. Stracona została szansa przedłużenia żywotności pewnych form kultury ludowej, jakże interesujących w tym regionie. Stracona — ale może nie całkowicie?

(Zdjęcia autora, wykonane w 1978 r.)

PRZYPISY

1) J. Kostrowicki, *Srodowisko geograficzne Polski*. Warszawa 1961, J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, S. Jarosz, *Krajobrazy Polski i ich pierwotne fragmenty*. Wyd. 3. Warszawa 1976 i inne

2) J. Antoniewicz, *Zarys pradziejów powiatu suwalskiego*. W: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, s. 13—50

3) A. Kamiński, *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953

4) J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1967

5) J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*. W: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, s. 51—138; Tenże: *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*. W: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 13—294; Tenże: *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*. W: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, Białystok 1963, s. 2—222; Tenże: *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.* *Acta balt-slav.* T. 1, 1964, s. 115—135

6) E. Iwaniec, *Z dziejów Staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII—XX w.*, Warszawa 1977; Tenże: *Staroobrzędowcy i ich tradycje kulturalne w sejneńskim*. W: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*. T. II, Warszawa 1975, s. 393—429; Tenże: *Osadnictwo Staroobrzędowców w powiecie augustowskim*. W: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 401—428

7) M. Pokropek, *Ziemia sejneńska pod względem etnograficznym*. W: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*. T. II, Warszawa 1975, s. 73—250; Tenże: *Budownictwo ludowe Pojezierza Augustowsko-Suwalskiego*. „Rocznik Białostocki”. T. 12: 1974, s. 111—174; I. Maciejewska-Pavković, *Przemiany w tradycyjnych technikach rolnych na przykładzie wsi Krzywólka koło Suwałk w latach 1900—1963*. W: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, s. 491—527

⁸⁾ J. Bohdanowicz, *Spichrze na tle innych pomieszczeń do przechowywania ziarna w gospodarstwach chłopskich na przełomie XIX i XX w. (1860—1960)*, „Lud”, t. 47, 1961, s. 283—382

⁹⁾ Por. przypis 7. oraz M. Pokropek, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 1976; Tenże: *Wytworczość i sztuka ludowa Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego*, Warszawa 1979

¹⁰⁾ J. Baršauskas, *Lietuvišku svirnu architektura*. W: *Lietuvos TSR architektūros Klausimai*. T. 1: 1960, s. 66—117; J. Butkevičius, *Lietuviu valstiečių ukiniai pastatai*. W: *Iš lietuvių kultūros istorijos*. T. 2, Wilno 1959, s. 237—256

¹¹⁾ Z. Gloger, *Encyklopedia Staropolska*. T. 1—4, Warszawa 1972; Tenże: *Budownictwo drewniane i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*. T. 1—2, Warszawa 1907—1909

¹²⁾ O. Kolberg, *Litwa. Dzieła wszystkie*. I. 53, Wrocław 1966

¹³⁾ O. Kolberg, *Litwa...*, s. 99—100